

AYSEL ƏHMƏDOVA*

QƏDİM UYĞUR ABİDƏLƏRİNDƏ TÜRK MƏNŞƏLİ VƏZİFƏ ADLARI, RÜTBƏ VƏ TİTULLAR

XÜLASƏ

Qədim uyğur abidələri qədim türk mətnlərinin mühüm hissəsini təşkil edir. Abidələrin sayca çox olması və məzmunca müxtəlifliyi onların lüğət tərkibinin zənginliyini təmin etmiş və onların dilində müxtəlif tematik söz qruplarına aid maraqlı nümunələrin işlənməsini şərtləndirmişdir. Vəzifə adları, rütbə və titullar da belə tematik qruplardandır. Bunlar digər qədim türk abidələrində, xüsusən Orxon-Yenisey abidələrində daha geniş yayılmış, həmin abidələrdə hərbi rütbə və titullara daha geniş yer verilmişdir. Dini məzmun daşıyan və əksəriyyəti tərcümələrdən ibarət olan qədim uyğur abidələrində belə sözlərin işlənməsi isə qədim türklərdə hərbi və rəsmi vəzifələrin, titulların sabitliyini göstərməklə türklərin qədim dövlətçilik ənənələrini sübut edir. Bu vəzifə adları, rütbə və titulların sonrakı dövrlərin yazılı abidələrində və qismən müasir türk dillərində işlənməsi onların inkişafında qədim uyğur abidələrinin keçid rolu oynadığını göstərir.

Açar sözlər: *qədim türk dili, yazılı abidələr, lüğət tərkibi, rəsmi titullar, hərbi rütbələr.*

Hər bir xalqın tarixini və etnoqrafiyasını öyrənmək üçün mühüm mənbələrdən biri də vəzifə adları, rütbə və titullardır. Belə sözlər həmin xalqın yazılı abidələrində saxlanmaqla onları daha yaxşı tanımağa və öyrənməyə kömək edir. Xalqın tarixi, siyasi, ictimai və hərbi xüsusiyyətləri belə sözlər vasitəsilə dövrümüzə qədər çatdırılır.

Qədim uyğur abidələri, əsasən, VII-XIV əsrlərə aiddir, müxtəlif məzmunludur, müxtəlif əlifbalarla yazılmışdır. Ancaq bu abidələrin dilində işlənmiş vəzifə adları, rütbə və titulları bildirən sözlər bir-birinə çox yaxındır. Bu da qədim türk dilində belə sözlərin daha əvvəllərdən sabitləşmiş olduğunu göstərir.

Qədim uyğur abidələrində vəzifə adları, rütbə və titulları bildirən sözlər çox yayılmamışdır, bu da həmin abidələrin dini məzmunlu olması ilə bağlıdır. Qədim uyğurların ictimai-siyasi həyatda istifadə etdikləri rütbə və titulların əksəriyyəti abidələrdə qeydə alınmışdır. Bunların çoxu milli mənşəlidir.

Ayğuçı - məsləhətçi, müşavir: ...tınıqlar balıq bəgləri ...-iğ ayğuçı erdimiz... biz iş ayğuçımız ... kəntü ərkimiz ... (Maytırsimit, 62, 27-29) "...canlılar şəhər bəyləri ...-ı müşavirləri idik ... biz iş müşaviri idik ... öz sərbəstliyimiz..." [Tekin: 1960, s.236].

Ayğuçı sözü ay- "demək, söyləmək" feilindən törəmişdir. "Məsləhətçi, müşavir" mənalı vəzifə adıdır [Древнетюркский словарь: 1969, s.28]. С.Клосон bu sözü belə açıqlayır: "danışan, yaxud əmr verən idari vəzifə" [Clauson: 1972, s.27]. Uyğur abidələrində bu sözə yalnız bir neçə nümunədə rast gəlinir.

Orxon abidələrində də qeydə alınmışdır: Kağanı alp ərmis, ayğuçısı bilgə ərmis (Tonyukuk 10) "Xaqanı igid imiş, müşaviri müdrik imiş...". Burada sözün vəzifə mənası aydın görünür, çünki *kağan* sözü ilə birlikdə işlənmişdir.

* AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Qədim dillər və mədəniyyətlər şöbəsi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru. Email: aysel901120@gmail.com

Başçı - *başçı*. Bu söz müxtəlif titul və rütbələrin tərkibində işlənmişdir. Məsələn, Yorımasar *il başçı* ... raçaşast(ı)r atlığ törüçə ... ol iltəki kişilər saçılır artayur (Altun yaruk VIII.30b., 5-8) “Dövlət başçısı raçaşastr adlı qanuna görə hərəkət etməsə, o dövlətdəki adamlar dağılar, zəifləyər”. Burada *il başçı* ifadəsi “dövlət başçısı, hökmdar” mənasını bildirmişdir.

Bəg - *bəy*: Takı yimə kim kayu tınlıq *bəglərdə* ağır yazukluğ bolup (Kuanşi im pular 25-26) “Yenə də hər hansı canlı bəylərdən ağır günahkar olub” [Tekin: 1993, s.20]; Bizni *bəgimiz* vaysırvanı ilig tənri tənrisi burkannıñ yırtınçüdə ... (Maytırsimit 11, 23-25) “Bizim bəyimiz Vaysırvanı hökmdar tanrılar tanrısı buddanın dünyasında...” [Tekin: 1960, s.198]; Çanq baqlıq kuotau atlıq bir *bəg* balıq *bəgi* erti (Altun yaruk, 2b., 7-8) “Çanq qəbiləsindən Kuotau adlı bir bəy şəhərin bəyi (hakimi) idi”. Sonuncu nümunədə *bəg* sözü ayrıca işlənməklə yanaşı, *balıq bəgi* ifadəsinin tərkibində də işlənmiş və bu ifadə “şəhər hakimi” mənasını ifadə etmişdir. Deməli, bir titul başqa bir titulun formalaşmasında da iştirak etmişdir.

C.Klousona görə, bu sözün ilkin mənası “qəbilə və ya tayfanın başçısı” olmuşdur [Clouson: 1972, 322]. *Bəg* sözü qədim türk dilində ən geniş yayılmış titullardandır. Demək olar ki, bütün yazılı abidələrdə (Orxon-Yenisey, qədim uyğur abidələri, “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Divanü-lügat-it-türk”, “Qutadğu bilig” və s.) qeydə alınmışdır və sonrakı dövrlərdə də türk dillərində mövcudluğunu qorumuşdur.

Buyruk ~ *buryuk* - hərbi xidmətçi: Takı yimə kalmış *buyruklar* yimə üküş ajunlarda üç erdni ögüg kañıq tapınmış (Maytırsimit 50, 2) “Yerdə qalan buyruklar da çoxlu dünyalarda üç cəvahirə və ata-anasına sitayiş etmiş” [Tekin: 1960, s.226]; İl içintəki *buryuklar* ... antada kin ulatı ... basakı yakın yağuk inançlar (Altun yaruk VIII.32a, 18-21) “Dövlətin içindəki buyruklar, ondan sonra əlavə yaxın inanclar...”.

Buyruk vəzifə adı *buyur-* “buyurmaq, əmr etmək” feilindən yaranmışdır. Bu sözün *buryuk* fonetik şəkli qədim uyğur abidələri üçün səciyyəvidir. Məsələn, “Altun yaruk”da bu forma daha üstündür.

Buyruklar müxtəlif vəzifələri yerinə yetirmişlər. Qədim uyğur abidələrində həm xüsusi olaraq hökmdarın xidmətində olan, həm də ümumi olaraq dövlətə xidmət edən buyruqların olduğunu görürük.

Çor - hərbi rütbə, general: (Ina)llar *çorlar* evlərin (barkların kodup toyın dındar (bolmaz)lar erti (Maytırsimit 7, 54-56) “(Ina)llar çorlar (generallar) ev-eşiyini qoyub rahib, dındar (olmaz)dılar” [Tekin: 1960, s.194].

Qədim türklərdə ən yüksək hərbi rütbələrdəndir: “Göytürklərdə “Çor” rütbəsi daşıyanlar səfirlik, qəbilə başçılığı, ordu komandanlığı və vilayət hakimliyi kimi vəzifələri yerinə yetirmişlər” [Odaşa: 2019, s.184]. Ə.Əsgər və M.Qıpçağın fikrincə, bu rütbə müasir terminologiyada “marşal” tituluna uyğun gəlir [Əsgər və Qıpçaq: 1996, s.75]. Qədim uyğur abidələrində *çor* tituluna az hallarda təsadüf olunur.

Inanç - rütbə (inanılan, etibar edilən şəxs: Anta ötrü Vaysırvan maharaçnıñ üç uluğ küçlüq *inanç* buyruqları erti (Maytırsimit 7, 4-7) “Ondan sonra Vaysırvan maharacanın üç böyük güclü inanc və buyruqları idi” [Tekin: 1960, s.194]; Üçünç *buryuk inançı* ... yakın tægip içkəri ... ilig bəgkə ötünti (Altun Yaruk X.21b, 5-7) “Üçüncü buyruk *inancı* ... yaxına çatıb içəri ... hökmdara müraciət etdi”.

Nümunədən də görüldüyü kimi, qədim uyğur abidələrində *inanc* sözü adətən *buyruk* sözü ilə birlikdə işlənir. Bu da göstərir ki, qədim uyğurlarda bu iki vəzifə bir-birinə yaxın olmuşdur.

C.Klouson bu sözü belə izah etmişdir: “*inanç* – orta dövrdən etibarən işlənməyə başlamışdır; inanılan nazir” deməkdir; uzun müddət işlənmişdir; hətta səlcuq dövründə də vardır” [Clouson: 1972, s.187]. Ə.Cəfəroğluya görə isə bu sözün aşağıdakı mənaları var: “vəzir, vəkil, inaq, nazir” [Cəfəroğlu: 1968, s.86].

Yenisey abidələrində bu vəzifə adı *inançu* formasında işlənmişdir: Uruñ başı ertim, *inançu* ertim (III Uybat 15) “Döyüşçülərin başçısı idim, inançu idim”.

İçrəki - sarayda xidmət edən şəxs: Azu katunların, tigitlərin, ordu qarşı içintəki inançların, *ıçrəkilərin* küzətgəli (Altun Yaruk VI, 6b, 22-24) “Yoxsa xatunlarını, şahzadələrini saray içindəki inanclarını, içrəkilərini gözləyərək”.

Qədim türk dilinə aid lüğətlərdə bu sözün mənası aşağıdakı kimi göstərilmişdir: “sarayın daxili xidmətçisi” [Древнетюркский словарь: 1969, s.202]; “saraya mənsub”, “saray xadimi” [Clouson: 1972, s.31]; “saray əhli; titul, rütbə” [Cəfəroğlu: 1968, s.88].

İçrəki sözü Orxon abidələrində “içindəki” mənasında qeydə alınmışdır: Anta *ıçrəki* bodun kop maña *körür* (Kül tigin c 2) “Orada içridəki xalq hamısı mənə itaət edir”. Bu sözdə mənə dəyişməsi görmək mümkündür. Belə ki qədim uyğur abidələrində *ıçrəki* sözü “içindəki” mənasında işlənmə imkanını itirmiş, bu mənada *ıçintəki* formasından istifadə olunmuşdur: İkinti ordu qarşı *ıçintəki* katunlar tigitlər ... bəglər buryuklar təvsüz kürsüz əzügsüz armaksız ırşısız qarşısız tüz baz... (Altun yaruk II. 28b, 3-6) “İkinci saray içindəki xatunlar, şahzadələr, ... bəylər, buyruqlar hiyləsiz, yalansız, həsəd etməyən, qarşı çıxmayan, düz, sakit...”. Bu da həmin mətnlərdə *ıçrəki* sözünün “saray xidmətçisi” mənasında vəzifə adı kimi sabitləşməsinə səbəb olmuşdur.

İlçi/elçi - elçi, səfir: Birük *ilçi* bilgələr körkin körü kurtulğu tınığlar ərsər, Kuanşi im pusar ol tınığlarka *ilçi* bilgələr körkin körtgürür nomlayur kutğarur (Kuanşi im pusar 129-131) “Əgər elçi müdriklərin görünüşünü görüb qurtulacaq canlılar olsalar, Kuanşi im pusar o canlılara elçi müdriklər cildində görünür, təlim verir, xilas edir” [Tekin: 1993, s.22].

Əhməd Cəfəroğlu *ilçi bilgə* ifadəsini “diplomət” kimi tərcümə etmişdir [Cəfəroğlu: 1968, s.92]. *İlçi/elçi* sözünün *il* “dövlət” sözündən yaranması fikri geniş yayılmışdır, ancaq elçilərin başqa yerlərə göndərilən şəxslər olduğunu düşünərək bu sözün qədim türk dilindəki *elt*- “göndərmək” feili ilə bağlı olduğunu güman etmək olar.

İlig/ilig bəg/ilig kan - hökmdar:

İlig: Birük kiçig *iliglər* körkin körü kurtulğu tınığlar ərsər, Kuanşi im pusar ol tınığlarka kiçig kiçig *iliglər* körkin körtgürü nomlayur kutğarur (Kuanşi im pusar 122-124) “Əgər kiçik hökmdarların görünüşünü görüb qurtulacaq canlılar olsalar, Kuanşi im pusar o canlılara kiçik hökmdarlar cildində görünərək, təlim verir, xilas edir” [Tekin: 1993, s.22]; Uluğ *ilig* bu ok səniñ balıkınta künün yınak bir uluğ bədük sögüt bar (Çaştani bəy 64-66) “Böyük hökmdar sənin bu şəhərinin cənub tərəfində bir böyük söyüd ağacı var” [Çaştani bey hikəyesi: 1945, s.19].

İlig bəg: Kamağ çambudivit uluştaki *iliglər bəglər* birlə ayağka təgimlig maytrı bodistvağ bakşı tutar (Maytrısimit 38, 40-43) “Bu dünyadakı bütün hökmdarlar ilə hörmətə layiq olan Maytrı bodisatvanı ustad qəbul edər” [Tekin: 1960, s.216]; Çaştani *ilig bəgig* sançğalı urğalı kılınıp bir ikintisinkə inçə tip tiştilər (Çaştani bəy 40-42) “Çaştani hökmdarı

sancmaq, vurmaq istəyib, bir-birinə belə deyib danışdılar” [Çaştani bey hikâyesi: 1945, s.17].

İlig kan: Burkan çakravart *ilig kan* yir suvda bəlgürər (Maytrısimit 8, 41-43) “Dünya hökmdarı budda yer üzündə görünər” [Tekin: 1960, s.195]; Raçabumı atlığ artuk *ilig kan* orunu yitiñ oruntaki bodısatavlarka yügürü üsüklərintə tamuka tüşə turur (Altun Yaruk IV. 59b., 4-8) “Raçabumı adlı böyük hökmdarın yeri yeddi yerdəki bodısatvalara yuxarı ayrı-lıqlarından cəhənnəmə düşməkdədir”. Nümunələr göstərir ki, qədim uyğur abidələrində *ilig bəg* birləşməsi daha geniş yayılmışdır.

C.Klouson *ellig* sözünün ilkin mənasını “dövlətə malik” kimi göstərir və bu sözün “hökmdar” mənasında ilk dəfə manixeylik və buddizm məzmunlu qədim uyğur abidələrində işləndiyi qeyd edir. Onun fikrincə, bu sözün *elig* və *ilig* formaları sonrakıdır [Clauson: 1972, s.141]. Nəzərdən keçirdiyimiz qədim uyğur abidələrində bu sözün *ellig*, yaxud *illig* formalarına rast gəlmirik, *ilig* forması daha geniş yayılmışdır.

Maraqlıdır ki, *ilig* sözü “Divanü lüğət it-türk”də qeydə alınmamışdır. Eyni dövrə aid “Qutadğu bilig”də isə çox geniş yayılmışdır:

Tüşüp kirdi qarşı içine yorıp
Okıdı *ilig* bu köründi kirip (QB 5454)
“Düşüb, tez saraya girdi,
Hökmdar bu görünüşlə girib çağırdı”.

Katun/kadun/xatun - xatun, hökmdar qadını: Çaştani iligniñ yig üstünki amrak *katunınıñ* körkin bəlgürtüp *ilig bəg* basasınca yorıy oğlağı ünün üntəyü *ilig bəgkə* inçə tip tidi (Çaştani bəy 139-143) “Çaştani hökmdarın ən yaxşı, hamıdan üstün sevimli xatununun qıfayəsinə girib, hökmdarın arxasınca gedərək nəcib səslə çağırıp hökmdara belə dedi” [Çaştani bey hikâyesi: 1945, s.23]; Amtı bodıstvanıñ ögi *katun* uluğ karı işilər birlə təgrikləp (Maytrısimit 37, 13-15) “İndi bodıstvanın anası xatun çox qoca qadınlar ilə əhatə olunaraq” [Tekin: 1960, s.215]; Ançağınça anası *katun* balıqda idiz kalıqda yatıp udiyur erkən ertingü yavız tül tüşədi (Altun Yaruk X. 11b., 15-18) “Onda anası xatun şəhərdə yüksək yerdə uzanıb yatanda çox pis yuxu gördü”.

Bu söz türk dillərinin müxtəlif dövrlərində işlənmişdir. Xüsusən yazılı abidələrdə geniş yayılmışdır.

Ögə - nazir, müdrik: Birük adın adın *ögə* bilgə atlığ yüzlüğ ər evçi körkin körü kurtulğu tınlıqlar ersər Kuanşi im pular ol tınlıqlarka adın adın *ögə* bilgə atlığ yüzlüğ ər evçi körkin körtgürü nomlayur kutğarur (Kuanşi im pular 136-139) “Əgər müxtəlif müdrik adlı-sanlı kişi və qadınları görüb qurtulacaq canlılar olsalar, Kuanşi im pular o canlılara müxtəlif müdrik adlı-sanlı kişi və qadınlar cildində görünüb təlim edir, qurtarır” [Tekin: 1993, s.22]; *Ögə* atına təgip burkan çkrvt *ilig kan* yir suvda bəlgürər (Maytrısimit 8, 41-43) “*Ögə* (müdrik) adına çatıb budda dünyanın hökmdarı olaraq dünyada görünər” [Tekin: 1960, s.195].

Ə.Cəfəroğlu bu sözün mənalarını “vəkil, nazir, həkim” kimi [Cəfəroğlu: 1968, s.146], C.Klouson isə “yüksək titul, müşavir” kimi göstərir [Clauson: 1972, s.101].

“Divanü-lüğət-it-türk”də bu söz bir neçə məqamda aşağıdakı kimi mənalandırılmışdır: “Tegindən bir dərəcə aşağı, küçə adamlarından olub, etibarlı yaşlı və ağıllı adamlara verilən ləqəbdir” [Kâşgarlı: 2013, s.90]; “Ağıllı və anlayışlı yaşlı adamlara “*ögə*” deyilir” [Kâşgarlı: 2013, s.48]; “*Ögə*” xalqın böyüyüdür” [Kâşgarlı: 2013, s.310].

“Divanü-lügat-it-türk”də *ögə teğit* ifadəsinə rast gəlirik. M.Kaşğari bu ifadəni aşağıdakı kimi izah etmişdir: “orta təbəqədən olanların böyüklərinə və xaqan uşaqlarının kiçiklərinə verilən addır” [Kâşğarlı: 2013, s.356]. Qədim uyğur abidələrində *tigin ögə* ifadəsi “vəliəhd şahzadə” mənası ifadə etmişdir: Bizni alqışımızka kiçmədin ara *tigin ögə* atıña təgməkimiz bolzun (Maytırsimit, 18, 46-48) “Bizim alqışımıza keçmədən vəliəhd adına çataq” [Tekin: 1960, s.203]. Bu mənanın yaranmasında *tigin* “şahzadə” sözü əsas olmuş, *ögə* isə *tigin* sözünə əlavə olunaraq “vəliəhd” mənası əmələ gətirmişdir.

Bilgə - hakim, müdrik: Birük ilç *bilgələr* körkin körü kurtulğu tınlıqlar ərsər, Kuanşi im pular ol tınlıqlarka ilç *bilgələr* körkin körtgürür nomlayur kutğarur (Kuanşi im pular 129-131) “Əgər ilç və hakimlərin görünüşünü görüb qurtulacaq canlılar olsalar, Kuanşi im pular o canlılara ilç və hakimlər cildində görünür, təlim verir, xilas edir” [Tekin: 1993, s.22].

Bu sözün sonradan vəzifə adı mövqeyində işlənməsini C.Klouson belə izah etmişdir: “*Bilgə* əvvəlcə “müdrik adam”, lakin ilkin dövrdə bəzən xüsusi vəzifə adı kimi işlənmişdir, “müşavir” və ya ona oxşar bir vəzifə” [Clouston: 1972, s.340]. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, qədim uyğur abidələrində *bilgə* sözü əksər hallarda məhz “müdrik” mənasında işlənmiş və dini məzmun daşımışdır. Yalnız istisna hallarda vəzifə adı bildirmişdir.

Kan ~ xan - xan; hökmdar: ...ikinti ordu qarşı içintəki katunlar tigitlər ... bəglər bur-yuklar təvsüz kürsüz əzügsüz armaksız ırşısız qarşısız tüz baz ... ilinçə kanıña ayağuluk (ağırlıq)luk ərür (Altun Yaruk II. 28b., 4-8) “...ikinci saray içindəki xatunlar, şahzadələr ... bəylər, buyruqlar hiyləsiz, yalansız, həsəd etməyən, qarşı çıxmayan, düz, itaətli ... dövləti üçün, xanı üçün ... hörmətli və dəyərlı olur”; Anta ötrü Çaladr yulta erdəçi Çalaprbase atlığ lular *kanı* tükəl *bilgə* maytırı burkannıñ lu ordusıña yağumışın ukup ... (səki)z tümən tört min ...-ları birlə Çala(dr) ... türlüğ hua (çəçək) ... burkan (Maytırsimit 53, 3-11) “Ondan sonra Çaladır yolunda Çalaprbase adlı əjdahalar xanı tamamilə *bilgə* Maytırı buddanın əjdahalar sarayına yaxınlaşdığını düşünərək ... səksən dörd min ...-ları ilə Çaladır ... cürbəcür çiçəklər ... budda” [Tekin: 1960, s.229]. Sonuncu nümunədə *kan* sözü ümumi olaraq “hökmdar, rəhbər” mənasını bildirir.

Qədim uyğur abidələrində *kan* sözü adətən *ilig kan* ifadəsinin tərkibində işlənmişdir. Onun tək işləndiyi nümunələr daha azdır. Bu da daha ümumi olan *kan* sözünün *ilig* sözü ilə birləşdikdə “hökmdar” mənasını daha dəqiq ifadə etməsi ilə bağlıdır.

Kağan - hökmdar: Tört maharançlara kuvraqıñızlar birlə bu yağışlığ tapığımızni təginip burkan şasanığ küzətip buşı idisin kağanığ başlap köni nomluğ ilig uluşuğ küzətip bizniyə yemə turkaru umuğ inağ bolup kümək küzətmək kılı... (Altun Yaruk S. 16a., 7-13) “Dörd maharacalara icmanızla birlikdə bu qurban xidmətimizi yerinə yetirib, budda təlimini gözləyib sədəqə sahibindən, xaqandan başlayıb həqiqi dini təlimli dövləti, xalqı gözləyərək bizə də həmişə ümid, inanc olub kömək edərək...”

Qədim türklərdə ən böyük hökmdarın daşdığı tituldur. Orxon-Yenisey abidələrində geniş yayılmışdır. Bəzən bu titulun yerinə *kan* sözü də işlənmişdir. Qədim uyğur abidələrinin nəzərdən keçirilməsi artıq bu dövrdə *kağan* titulu yerinə *ilig*, yaxud *ilig bəg*, *ilig kan* sözlərindən istifadə olunduğunu göstərir.

Sü başı - ordu başçısı: Bu birük teñri yirintəki *sü başı* tay sañun körkin körü kurtulğu tınlıqlar ərsər ol tınlıqlarka tay sañun körkin körtgürü nomlayur kurtğarur (Kuanşi im pular 117-119) “Əgər bu müqəddəs yerdəki ordu başçısı tay sanunun (generalın) üzünü görərək

xilas ola biləcək canlılardırsa, o canlılara general cildində görünür, dini təlimi başa salır, xilas edir” [Tekin: 1993, s.22].

Ən böyük hərbi rütbələrdəndir. Orxon-Yenisey abidələrində də qeydə alınmışdır: Sü bası *İnəl kağan* Tardus şad barzun, – tidi (Tonyukuk 31) “Altun meşəsində oturun, – dedi. Ordu başçısı İnəl xaqan Tarduş şadı getsin, – dedi”; İç *sü baş* Antlığ öl(i)... (Kara-Yüs 2) “İç ordu başçısı Antlığ öl...”. “Divanü lüğat it-türk” və “Qutadğu bilig”də də işlənməyə davam etmişdir (DLT, I, s.478; QB 2300).

Tutuk - vilayətin hərbi hakimi: Anın amtı ... kop yilik *tutuk* ev (bark) (kod)up toyın dıntar bolalım (munılay)u kəşşəşip (Maytrısimit 7, 56-59) “İndi onun ... bir çox hakimlər tutuklar ev-eşiyini qoyub rahib, dindar olaq deyə, beləcə məsləhətləşib” [Tekin: 1960, s.194].

Tədqiqatçılar arasında bu sözün Çin mənşəli olduğu göstərilir [Caferoğlu: 1968, s.255; Древнетюркский словарь: 1969, s.593]. C.Klouson bu sözü belə izah edir: “Ümumiyyətlə, Çin mənşəli adların transkripsiyasında və türklərə Çin imperatoru tərəfindən verilmiş rütbə olaraq görünür” [Clouson: 1972, s.453]. “Tutuk” rütbəsinin müəyyən bir vilayətə təyin olunan və həmin vilayətdən olmayan şəxs olduğunu nəzərə alsaq, bu sözün *tut-* feilindən törədiyini və “həmin ərazini tutan adam” mənasını ifadə etdiyini söyləmək olar.

Qədim uyğur yazılı abidələrinin əksəriyyəti dini məzmunludur və tərcümədir. Bu cəhətdən abidələrdə türk mənşəli vəzifə adları, rütbə və titulların daha geniş işlənməsi diqqətəlayiqdir. Burada qeydə alınmış vəzifə adları, rütbə və titulların həmin dövrdə qədim uyğurlara aid olduğunu və qədim uyğur dövlətlərində də göytürklərdəkinə yaxın rütbə və titulların işləndiyini söyləmək mümkündür. Burada göytürklərdə işlənməyən bəzi titullardan da istifadə olunması nəzəri cəlb edir: *illig, ilig bəg, ilig kan*. Vəzifə adları, rütbə və titulların qədim türklər üçün ümumi olduğunu və onların əksəriyyətinin eyni, yaxud oxşar sözlərlə ifadə olunduğunu söyləmək olar. Qədim uyğur abidələrindəki vəzifə adları, rütbə və titulların öyrənilməsi türk dillərinin leksik qatındakı belə sözlərin daha yaxşı anlaşılması və onların daha qədim variantlarının üzə çıxması üçün əhəmiyyət daşıyır.

ƏDƏBİYYAT

1. Caferoğlu A. Eski Uyğur Türkçesi sözlüğü. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1968, 308 s.
2. Clouson G. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford: Clarendon Press, 1972, 988 p.
3. Çaçtani bey hikâyesi. Hazırlayanlar: F.W.K.Müller, A. von Gabain. Türkçeye çeviren: S.Himran. İstanbul: Bühraneddin Erenler Basımevi, 1945, 94 s.
4. Древнетюркский словарь. Ред. В.М.Наделяев, Д.М.Насилов, Э.Р.Тенишев и др. Ленинград: Наука, 1969, 677 с.
5. Əsgər Ə., Qırçaq M. Türk savaşı sənəti. Bakı: Yazıçı, 1996, 176 s.
6. Kâşgarlı M. Divanü-Lüğat-it-Türk. Çeviren: B.Atalay. Ankara: TDK Yayınları, c.1,2013,530 s.
7. Kaçalın M. Yûsuf Has Hâcib: Kutadgu Bilig, Metin. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları // <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/10716,yusufhashacibkutadgubiligmustafakacalinpdf.pdf?0>
8. Kaya C. Uyğurca Altun Yaruk. Giriş, Metin ve Dizin. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1994, 911 s.
9. Малов С.Е. Енисейская письменность тюрков. Тексты и переводы. Москва-Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, 116 с.

10. Odabaşı Z. Türk devletlerinde kullanılan idari unvanlar // Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, 2019, cilt 5, sayı 9, s.165-192.
11. Rəcəbli Ə. Qədim türk yazısı abidələri. Bakı: Nurlan, c.1, h.1, 2009, 567 s.
12. Tekin Ş. Maytrisimit. Burkancıların Mehdisi Maitreya ile buluşma. Uygurca iptidaî bir dram. Ankara: Sevinç, 1960, 598 s.
13. Tekin Ş. Kuənşi İm Pular (Ses işiten ilâh). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1993, 57 s.

Aysel AHMADOVA

THE NAMES OF POSITIONS, RANKS AND TITLES IN THE OLD UYGHUR MONUMENTS

SUMMARY

Old Uyghur written monuments constitute an important part of the Old Turkic texts. The vast number of the monuments and their various content provide them with a rich lexicon and lead them to use interesting examples of various thematic word groups. Names of positions, ranks and titles are among these thematic groups. These are common in the other Old Turkic written monuments, especially in Orkhon-Yenisey Inscriptions, a lot of military ranks and titles were used in the inscriptions. The use of these words in the Old Uyghur monuments which are of a religious content and most of which are translations prove the ancient tradition of statehood of the Turks by showing the stability of the military and official positions and titles. The use of these names of positions, ranks and titles in the written monuments of the later periods and partly in the modern Turkic languages shows that the Old Uyghur monuments played a transitional role in their development.

Keywords: *Old Turkic language, written monuments, lexicon, official titles, military ranks.*

Айсель АХМЕДОВА

НАЗВАНИЯ ДОЛЖНОСТЕЙ, ЧИНЫ И ТИТУЛЫ ТЮРКСОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ В ДРЕВНИХ УЙГУРСКИХ ПАМЯТНИКАХ

РЕЗЮМЕ

Древние уйгурские памятники составляют важную часть древнетюркских текстов. Большое количество и разнообразное содержание памятников обеспечили богатство их лексики и обусловили использование в их языке интересных образцов многих тематических словесных групп. Название должностей, чины и титулы тоже из таких тематических групп. Они более распространены в других древнетюркских памятниках, особенно в орхон-енисейских памятниках, где воинские чины и титулы представлены довольно широко. Употребление же таких слов в древних уйгурских памятниках, имеющих религиозное содержание и являющихся по большинству переводами, показывая устойчивость воинских и официальных должностей и титулов у древних тюрков, доказывает древние традиции государственности тюрков. Использование этих названий должностей, чинов и титулов в более поздних письменных памятниках и частично в современных тюркских языках показывает, что древние уйгурские памятники играли переходную роль в их развитии.

Ключевые слова: *древнетюркский язык, письменные памятники, лексикон, официальные титулы, воинские чины.*